

Els límits de la frontera religiosa al Regne de Mallorca

ANTONI PICAZO MUNTANER*
Universitat de les Illes Balears

Resumen

A lo largo de la Edad Moderna las fronteras en el Mediterráneo, y más concretamente en el caso del reino de Mallorca, se reforzaron desde todos los ámbitos. Desde el meramente defensivo, al ideológico. La coyuntura que se vivía precipitó numerosas implementaciones para intentar frenar el avance de luteranos, calvinistas, berberiscos, renegados, judaizantes y, ya al final, de las ideas ilustradas. Todas y cada una de las implementaciones que se efectuaron para contener las irrupciones tuvieron, sin lugar a dudas, una cierta efectividad. Pero ello no implicó que la frontera no fuera permeable a todas ellas. En mayor o menor número, esa permeabilidad siempre estuvo presente.

Palabras clave: Frontera, religión, reino de Mallorca, permeabilidad, judaizantes.

Resum

Al llarg de l'Edat Moderna les fronteres a la Mediterrània, i més concretament en el cas del regne de Mallorca, es van reforçar des de tots els àmbits. Des del merament defensiu a l'ideològic. La conjuntura que es vivia va precipitar nombroses implementacions per intentar frenar l'avanç de luterans, calvinistes, barbarescs, renegats, judaïtzants i, ja al final, de les idees il·lustrades. Totes i cadascuna de les implementacions que es van efectuar per contenir les irrupcions van tenir, sense cap dubte, una certa efectivitat. Però això no va implicar que la frontera no fos permeable a totes elles. En major o menor nombre, aquesta permeabilitat sempre va estar present.

* Aquest article forma part del projecte d'investigació HAR2015-67585-P «Gobierno, guerra, grupos de poder y sociedad en el reino de Mallorca durante la Edad Moderna» (MINECO/AEI/FEDER, UE).

Paraules clau: Frontera, religió, regne de Mallorca, permeabilitat, judaïtzants.

Abstract

Throughout the Modern Age the borders in the Mediterranean, and more specifically in the case of the Kingdom of Mallorca, were reinforced from all areas. From the defensive, to the ideological. The current situation precipitated numerous implementations to try to stop the advance of Lutherans, Calvinists, Berbers, renegades, Judaizers and, at the end, of the enlightened ideas. Each and every one of the implementations that were made to contain the irruptions had, without a doubt, certain effectiveness. But this did not imply that the border was not permeable to all of them. In greater or lesser numbers, this permeability was always present.

Keywords: border, religion, kingdom of Mallorca, permeability, Judaizers.

1. La frontera com a concepte

Al diccionari de la Real Academia de la Lengua el terme «frontera» apareix definit com «confín de un Estado», també com a «Puesto y colocado enfrente». Si consultem referències més antigues podem trobar la que surt al «Diccionario de Autoridades», de 1732, concretament ho remarca de la següent forma «La raya y término que parte y divide los Réinos, por estar el uno frontero del otro». Malgrat aquestes entrades que esmenten la frontera com un element separador de territoris, pel que fa a la nostra aportació, ens centrarem en l'altra vessant, la que al·ludeix a la «separació de l'altre», la ideològica. No seria res més que aquella idea de flux cultural,¹ en totes les seves possibilitats,

1. Peter BURKE, *Hibridismo cultural*, Akal, Madrid, 2010. Burke es refereix a la frontera hispana, on es relacionaren les cultures cristiana, jueva i musulmana. Aquesta convivència, més que separació, va gestar la forja d'una vertadera frontera cultural,

recalcada per Podestá,² frontera que en alguns casos, i seguint el mateix autor, pot ser “calenta”. Una concepció aquesta que sovint implicava, secundant a Hobbes i el seu nou concepte d’alteritat, el temor, la por. És a dir, les mateixes línies teòriques que foren traçades per Miroslav Hroch,³ centrant-nos en la «diferència», concretament la religiosa i en la repressió d’una minoria poblacional amb caràcters, creences i costums pròpies. Una frontera de vigilància contínua, de combat, d’aniquilació de «l’altre». En aquest sentit, i pel que fa al regne de Mallorca, la Inquisició va intentar establir una ortodòxia catòlica molt ferma, intransigent, que conformava la lògica de la moral barroca i de l’ordre social i religiós del regne. El control intern sobre els conversos musulmans, i sobre els judaïtzants, va ser patent. Però també aplicaren tots els ressorts possibles per mantenir el control extern, d’arribada a les illes de renegats del nord d’Àfrica,⁴ o de luterans i calvinistes dels diferents ports d’Europa. Intentaren contenir idees heterodoxes que poguessin posar en perill la pau social.

però gestionada des de totes aquelles possibilitats que portaven els intercanvis, generant una certa «hibridació».

2. Juan PODESTÁ ARZUBIAGA, «Regiones fronterizas y flujos culturales: La peruanidad en una región chilena», *Universum (Talca)*, XXVI-1 (2001), pp. 123-137.

3. Miroslav HROCH, «La construcción de la identidad nacional: del grupo étnico a la nación moderna», *Revista de Occidente*, 161 (1999), pp. 1-9.

4. Martin VON KOPPENFELS, «Renegados, cautivos, tornadizos: elementos de una narrativa mediterránea en Cervantes», dins C. Rivero, ed., *Ortodoxia y heterodoxia en Cervantes. Coloquio internacional de la Asociación de Cervantistas*, Centro de Estudios Cervantinos, Alcalá de Henares, 2011, pp. 71-82. Explica la relació entre «renegats» i «frontera religiosa», de la següent forma: «El espacio originario del término «renegado» es, sin embargo, la frontera religiosa y cultural del Mediterráneo. Ahí fue donde se utilizó desde la Edad Media el término de renegado como instrumento de polémica religiosa. El fenómeno del renegado surge pues en una época y en una región en la que la expansión europea (en este caso, la española) se topa con una cultura que no se deja asimilar, sino que puede, a su vez, imponer la asimilación a otras. Se remonta a la frontera ibero-africana —«the forgotten frontier», como la llama Andrew Hess—, cuya génesis, alrededor de 1500, se puede entender, dependiendo de la perspectiva, como el producto de una cruzada estancada o de una colonización fracasada» (p. 73).

L'establiment d'aquesta frontera religiosa,⁵ i la seva estreta vigilància pel Sant Ofici, no es va limitar únicament a l'afluència de persones, sinó que també ho va fer sobre els llibres, especialment del control d'idees que aquells contenien. Una clara evidència que el mal estava plenament identificat amb allò que era radicalment diferent i, en conseqüència, percebut com una amenaça.

És en aquesta línia que treballarem, penetrant en la dialèctica explicada en el seu moment per Alejandro Grimson.⁶ Per això mateix, podríem destriar quatre grans èpoques pel que fa a la frontera religiosa del regne de Mallorca, adoptant l'evolució processal del Sant Ofici, i la dinàmica sociopolítica d'Europa i del Mediterrani.

La primera correspon als moments de la implantació de la Inquisició a les illes, des del 1488 fins al 1550, centrada majoritàriament en la repressió contra els judaïtzants, amb la consegüent publicació dels edictes de gràcia,⁷ que combinaren dos objectius: la recaptació en forma de multes coercitives; i la supressió violenta d'aquells que infringien la uniformitat religiosa del regne. Situació que fou potenciada pels primers inquisidors, com ara Pedro Pérez de Munébrega o Juan de Astorga.

La segona la situaríem en el període que abasta des del 1550 fins al 1670. Aquesta època conegué un canvi en la dinàmica repressiva, es va centrar en la persecució de renegats musulmans que, o bé havien abandonat les illes (per diversos motius, des dels voluntaris fins als

5. Andrés DÍAZ BORRAS, *El miedo en el Mediterráneo. La caridad popular valenciana y la redención de cautivos bajo poder musulmán*, CSIC, Barcelona, 2001. María MARTÍNEZ, «La frontera mediterránea de Castilla: núcleos y actividades en el litoral murciano, siglos XIII-XV», *Murgetana*, 108 (2003), pp. 43-65. José Emilio SOLA CASTAÑO, «Barbarroja, Dragut y Alí Baja», dins A. Sánchez, coord., *El Mediterráneo, un mar de piratas y corsarios*, Ayuntamiento de Santa Pola, Alicante, 2002, pp. 121-133.

6. Alejandro GRIMSON, *Fronteras, naciones e identidades*, La Crujía, Buenos Aires, 2000.

7. Ignacio VILLA CALLEJA, «La oportunidad previa al procedimiento: los «edictos de fe» (siglos XV-XIX)», dins B. Escandell, J. Pérez, dirs., *Historia de la Inquisición en España y América*, Biblioteca de Autores Cristianos, Madrid, 1993, II, pp. 301-333.

forçosos) i que per diferents causes adoptaren la religió musulmana.⁸ Processos que es van donar de dues formes. La primera, contra aquells que retornaren després d'una llarga estada al nord d'Àfrica; la segona, majoritàriament contra la fama i memòria de súbdits que havien mort, o que encara vivien a la regió nord-africana i dels quals es tenia plena constància que havien adoptat la religió dels enemics de la fe per antonomàsia en aquells moments.⁹ Una època que es correspon amb la fortificació de la península i de les illes.

La tercera etapa correspon als darrers anys del segle XVII, concretament del ventall que abasta des del 1670 fins al final de la centúria. Una època aquesta que, com molt altres indrets de la monarquia hispànica (Sevilla, Còrdova, Granada, Mèxic, Lima...), va conèixer una forta persecució contra els judaïtzants. Variació que va ser generada per molts motius, entre ells, per un canvi en la superestructura de la Inquisició a la Cort, com va ser el nomenament el 1669 de Diego Sarmiento de Valladares; a la fi d'una certa política de «permissivitat religiosa», desenvolupada pel comte-duc d'Olivares; però sobretot, per una greu situació econòmica en què es trobaven gairebé tots els tribunals del Sant Ofici de la monarquia hispànica. D'aquest moment, per exemple, data el gran acte de fe que es va fer a la Cort, el 1680, presidit pel monarca, i que va ser immortalitzat per la pintura de Francisco Rizi.

Finalment, ja en el segle XVIII es perseguiren dos fets molt notoris,

8. Álvaro FERNÁNDEZ, «Sobre el encuentro del Cristianismo con el Islam en el Mediterráneo occidental», *Anuario de Historia de la Iglesia*, 16 (2007), pp. 151-155, on afirma que «El Mediterráneo era una frontera abierta, discontinua, perforada por aquellas minorías religiosas que se habían instalado en ella» (p. 151).

9. Anita GONZÁLEZ, «La inquisición en las fronteras del Mediterráneo. Historia de los renegados (1540-1694)», *Áreas. Revista Internacional de Ciencias Sociales*, 9 (1989), pp. 53-74. Miguel Ángel DE BUNES IBARRA, «Reflexiones sobre la conversión al Islam de los renegados en los siglos XVI y XVII», *Hispania Sacra*, 42, (1990), pp. 181-198, explica com «El propio tema de los renegados es una demostración más de que para una parte importante de la población los principios pueden ser trocados por la comodidad, el miedo, la conveniencia o la necesidad», p. 185.

els dels calvinistes i luterans¹⁰ que recalaven a l'illa procedents d'altres indrets (Menorca,¹¹ Gibraltar, Holanda, Anglaterra, França...) i, finalment, contra les noves idees que sorgien principalment de la França il·lustrada. Idees que prest es traduïren en la detecció d'obres prohibides de Rousseau, Voltaire, Diderot i Montesquieu.

Vistes aquestes etapes, i donat la impossibilitat d'abastir en profunditat totes les èpoques, ens centrarem en la de finals del segle XVII, la que va afectar els judaïtzants de les illes.¹²

2. La frontera religiosa: porositat i fluxos

2.1 Generalitats d'una evolució: de jueus a xuetes

La nostra aportació se centrarà en un col·lectiu menyspreat i socialment exclòs per les seves creences religioses: els descendents dels jueus de Mallorca, que a partir de finals del segle XVII rebrien el nom de "Xuetes".¹³ Però abans d'encetar aquesta qüestió, i entrar en la porositat de la frontera religiosa fixada pel Sant Ofici, caldria fer un repàs,

10. Pel que fa als processos de protestants a Catalunya, vid., Gunnar W. KNUTSEN, «El Santo Oficio de la Inquisición en Barcelona y soldados protestantes en el ejército de Catalunya», *Estudis*, 34 (2008), pp. 173-188.

11. Josep JUAN VIDAL, *La conquista inglesa de Menorca. Un capítulo de la guerra de Sucesión a la Corona de España*, El Tall Editorial, Palma, 2013.

12. Gabriel CORTÉS, *Historia de los judíos mallorquines y de sus descendientes cristianos*, Miquel Font Editor, Palma, 2000. Miguel FORTEZA, *Els descendents dels jueus conversos de Mallorca*, Editorial Moll, Palma, 1972. Eva LAUB, *El mito triunfante: estudio antropológico-social de los Chuetas mallorquines*, Miquel Font Editor, Palma, 1987. Francesc RIERA MONTSERRAT, *Lluites antixuetes en el segle XVIII*, Editorial Moll, Palma, 1973. Enric PORQUERES GENÉ, *L'endogàmia dels xuetes de Mallorca*, Lleonard Muntaner Editor, Palma, 2001. Ángela SELKE, *Los chuetas y la Inquisición*, Taurus, Madrid, 1973. Baruch BRAUNSTEIN, *Els xuetes de Mallorca*, Curial, Barcelona, 1976.

13. Referent al terme «xueta», alguns afirmen que és un derivat de «xulla»; en canvi, altres ho deriven de «xuetó» (petit jueu), el que sembla que seria la procedència més lògica. De fet, en els judicis de 1677 sols apareix reflectit el concepte de «*estirpe de judíos*». En canvi, el 1688 si bé aquest mateix es repeteix força, també en sorgeix un altre de nou «*conocidos como xulletas*».

breu, a la dinàmica que va seguir aquest grup dissident dins la història del regne.

Al llarg de l'Edat Mitjana, com han demostrat molts investigadors, els jueus¹⁴ mantenien una activitat econòmica tremendament elevada, especialment durant el segle XIII, i la primera meitat del segle XIV quan la pressió fiscal de la Corona va reduir notablement la seva capacitat creditícia i de capital. El 1391 el pogrom del call mallorquí pràcticament va acabar, amb el crit de «conversió o mort», amb la comunitat hebrea. A partir d'aquest moment fan, per primer cop a les illes, aparició els «convertos». El 1488 l'establiment de la nova Inquisició, reformulada per Ferran i Isabel, va acabar definitivament amb qualsevol rastre de la religió jueva a les illes. Els dos edictes que es promulgaron en els seus moments inicials van promoure l'autoinculpació d'un elevat nombre de persones, més de tres-centes cada cop, que foren penalitzades en fortes multes. A partir de 1500, i al llarg de tota la primera meitat del segle XVI, es van veure alguns processos contra jueus convertos per judaïtzar.¹⁵ Però, a partir d'aquesta data, les causes contra criptojueus desapareixen de l'activitat inquisitorial del regne. Durant la segona meitat del segle XVI i fins la darrera etapa del segle XVII, la Inquisició mallorquina va tractar, quasi amb exclusivitat, les qüestions dels renegats¹⁶ (ja esmentats), la fetilleria,¹⁷ en tots els seus vessants, i les

14. Jordi MAÍZ CHACÓN, «El universo judío de la Mallorca medieval y la historiografía decimonónica», *Miscelánea Medieval Murciana*, 35 (2011), pp. 111-122.

15. Vegeu, per exemple, els nombrosos processos contra aquest col·lectiu. Archivo Histórico Nacional (AHN) Inquisición, 1705, Exp. 15, «Proceso de fe contra Pedro Onofre Cortés»; AHN, Inquisición, 1689, Exp. 7d, «Proceso de fe contra Francisca Tarongí»; AHN, Inquisición, 1705, Exp. 5, «Proceso de fe contra Rafael Valls».

16. José Vicente CABEZUELO, «Cristiano de Alá, renegado de Cristo: el caso de Abdalla, fill d'En Domingo Vallés, un valenciano al servicio del Islam», *Harq al-Andalus*, 13 (1996), pp. 27-46.

17. Vegeu Antoni PICAZO MUNTANER, *In Umbra. Societat, poder i bruixeria a Mallorca*, El Tall Editorial, Palma, 2016.

proposicions¹⁸ i sol·licitacions de molts religiosos, com a conseqüència de la nova moral barroca. Aquesta situació va reduir notablement la capacitat econòmica del Sant Ofici que, com bé assenyalava aquell manuscrit anònim que va circular per Toledo el 1538, «recia cosa es que no comen si no queman». Situació econòmica de precarietat que afectava directament els salaris del personal de tots els districtes.

No va ser fins a la dècada de 1670 que alhora convergeixen tres factors que precipitaren un canvi molt important. Una conjuntura totalment adversa pels descendents dels jueus conversos que, evidentment, continuaven llur religió en secret. Concretament en el cas mallorquí aquests factors foren: la nova superestructura inquisitorial que reactivà, de forma general, la persecució contra els judaïtzants; l'estat totalment ruïnós de les finances i les infraestructures del tribunal insular; i, finalment, la pervivència d'un notable grup de descendents de jueus conversos, molts dels quals es dedicaven al comerç¹⁹ i que continuaven amb les creences dels seus avantpassats. Així doncs, el 1677 i, posteriorment el 1688, es donaren dos grans actes de fe contra un elevat nombre de persones que seguien practicant llur religió.²⁰ En certa forma, i com veurem més detalladament, el procés de 1677 no va acabar amb aquelles pràctiques, no va generar creients fidels, sinó que va engendrar tres nous, i greus, problemes dins la comunitat judaïtzant.

18. AHN, Inquisición, 3732, Exp. 252, «Alegación fiscal contra Miguel Nicolau». El 1750 s'iniciava una causa de fe contra el prevere de l'església de Santa Creu, de Ciutat, Miquel Nicolau, per proposicions, donat que va qüestionar públicament la virginitat de Maria, tot afirmant que aquelles «idees» era un tema merament «de fe» i no pas una realitat tangible.

19. Harm DEN BOER i Paloma DÍAZ-MAS, *Fronteras e interculturalidad entre los sefardíes occidentales*, Rodopi, New York-Ámsterdam, 2006. En la seva presentació, Paloma Díaz-Mas fa una síntesi de les tres grans àrees d'assentament dels sefardites: el nord d'Àfrica, el Llevant, i la resta d'Occident. Fou en aquestes zones on la dinàmica econòmica dels xuetes mallorquins tingué una forta activitat.

20. SELKE, *Los chuetas y la Inquisición*.

En primer lloc, els grans enfrontaments interns dintre del secret de les llars.²¹ El 1677 va ser una barrera, obrí una nova època, donat que els homes exterioritzaren un fort catolicisme, allunyant-se de qualsevol ritu o cerimònia hebrea. Les dones, en canvi, continuaren essent les protagonistes més fermes de la seva fe, van mantenir tots els rituals i cerimònies del judaisme de forma íntegra, tot i que en la clandestinitat de les llars. Una doble clandestinitat, amagant-se de la Inquisició, però també dels seus esposos.

La segona qüestió que van generar els processos de 1677 va ser l'aparició d'un problema moral²² de gran pes i magnitud. El dilema que tenien els creients en la llei de Moisès era el següent: o bé es convertien per a sempre més el catolicisme, deixant de part la fe mosaica, i salvaven la vida i hisenda, però perdien la glòria; o bé, continuaven en llurs pràctiques i el que podien perdre era la vida. Molts d'ells optaren per la segona possibilitat.

Finalment, aquesta situació precipità un nou desig: el de sortir del regne per anar a alguna terra on practicar lliurement el seu credo, on

21. David L. GITLITZ, *Secrecy and Deceit, The Religion of the Crypto-Jews*, Jewish Publication Society, Philadelphia, 1996. Silvia HAMUI SUTTO, «Identificadoras de los judaizantes y la resignificación de sus rituales en el contexto novohispano», *Fronteras de la Historia*, 12 (2007), pp. 79-117, ho explica de la següent forma: «La imposición de una religión extraña motivó cuestionamientos de pertenencia e identidad que envolvió a los conversos en una dinámica de ocultamiento en la que se disolvían los límites entre el ser y el deber ser: ¿cómo reafirmar lo prohibido?, ¿cómo permanecer fiel ante la fe con el riesgo de perder la vida? La falta de libertad los obligó a la clandestinidad, cuyas consecuencias fueron la distinción entre lo legal y lo ilegal, las diferencias entre los jueces y quienes eran juzgados, las concepciones entre lo verdadero y lo falso. De acuerdo con las circunstancias dadas, los criptojudíos trataban de mantener el arraigo a su fe, adecuando ciertas prácticas rituales aprendidas de sus ancestros, defendiendo el monoteísmo y manteniendo rasgos del sentido de identidad, tanto en grupo como individualmente. El resultado fue el empobrecimiento de su judaísmo y la asimilación mal entendida del cristianismo».

22. Albert BENOSOISSAN, «Les Xuetes de Majorque: aperçu sur une micro-minorité», *Pluriel-Débat Paris*, 22 (1980), pp. 51-56.

defensar la seva història, les creences, el desig de retornar a la seva nació, de fet el tribunal les qualificava «de nació hebrea».²³ Circumstàncies aquestes que en determinats indrets generaren un fort messianisme,²⁴ com va ser el cas d'Holanda. Messianisme que especulava en una immediata arribada del Messies i la constitució final del nou regne d'Israel.

Les noves conviccions que brollaren d'aquell primer gran acte de fe provocaren grans mobilitzacions de grups i famílies. Alguns, emparats en la lògica comercial dels principals caps de família, generalment mercaders que tenien negocis per tota la península però també al llarg de la Mediterrània, tingueren un èxit relatiu. Altres, en canvi, com el darrer intent de fugir del regne sense permís, acabaren en un fracàs absolut. El 1688 un grup format per la família de Rafel Valls, i alguns parents i amics, intentaren abandonar el regne amb una nau anglesa. La seva intenció era de passar després a Amsterdam, on tenien certs contactes. La mala sort els va acompanyar, foren detinguts i processats. La conseqüència final: més de 120 persones encausades, de les quals més de trenta foren condemnades a mort, d'elles tres van ser cremades vives.

2.2 Comerç, mobilitat, frontera i religió

La mobilitat, primer dels jueus i després dels seus descendents conversos, sempre va ser molt alta, fruit de les seves activitats comercials al llarg de la Mediterrània. No podríem explicar la porositat de la fronte-

23. Jaime CONTRERAS, «Historiar a los judíos de España: un asunto de pueblo, nación y etnia» dins A. Mestre, E. Giménez eds., *Disidencias y exilios en la España Moderna*, Universidad de Alicante-AEHM, Alacant, 1997, pp. 117-144, explica «... los judíos fueron una nación, y así lo creyeron, un pueblo cohesionado en torno a su propia memoria...» (p. 119).

24. Emmanuel TAUB, «Violencia, religión y mesianismo: reflexiones desde la filosofía judía», dins S. Tonkonoff ed., *La pregunta por la violencia*, Ediciones Pluriverso, Buenos Aires, 2017, pp. 53-65. Julio TREBOLLE, *La experiencia de Israel: profetismo y utopía*, Akal, Madrid, 1996. Roberto FELDMANN, «Mesianismo y milenarismo desde la perspectiva judía», *Teología y vida*, XLIV, 2-3 (2003), pp. 155-166 i p. 166.

ra inquisitorial sense veure el dinamisme comercial d'aquell col·lectiu. Les activitats i les relacions foren, extremadament, altes. Entre la documentació que podem analitzar d'aquest grup trobem el llibre de comptabilitat del mercader Gabriel Cortés, que abasta des del 1640 fins al 1646. Aquest ens permet percebre quines eren les àrees i els ports on va desenvolupar la seva activitat, on estaven instal·lats els seus agents i/o els seus familiars. En aquest sentit, com afirma José Ramón Ayaso, «La virtud que el judaísmo y el pueblo judío consideran como fundamental es la fidelidad».²⁵ Com veiem a la taula, les seves relacions comercials foren molt denses. A Marsella, un dels ports en més activitat de tots els que va treballar i per tant el més significatiu pels seus negocis, el seu delegat no era pas un natural de la terra, sinó un cosí seu, un agent que el representava, es tractava de Miquel Pomar;²⁶ a Barcelona, en canvi, en trobem uns quants, entre ells els mercaders Joan Llinàs i Joan Mora, que mantenien una estreta i densa activitat, amb partides que superaven les tres mil lliures mallorquines; a València, Lluís Vinguet; a Madrid, Jerónimo Mancho; a Palerm, Francesco Baudino. Si bé és cert que tota la Mediterrània occidental va tenir un pes fonamental en les finances de Cortés, caldria fer una observació sobre la importància del mercat del nord d'Europa, en funció no tant del nombre de viatges o dels agents, sinó del capital que es movia. Entre 1643 i 1644 Gabriel Cortés va enviar mercaderies a Amsterdam amb les naus de Nicholas Rochus per un valor de 65.000 lliures mallorquines.

25. José Ramón AYASO, «Historia judía e historia romana en el Séfer Yosippon. Reflexiones sobre la complejidad cultural de la diáspora», dins F. A. Muñoz, ed., *La confluencia de culturas en el Mediterráneo*, Universidad de Granada, Granada, 1993.

26. Frances MALINO, *The Jews in Modern France*, University Press of New England, New Hampshire, 1985, vol. IV. Emily TAITZ, *The Jews of Medieval France: The Community of Champagne*, Greenwood Publishing Group, Connecticut-Londres, 1994. Simon DEBRÉ, «The Jews of France», *The Jewish Quarterly Review*, 3 (1891), vol. 3, pp. 367-435, narra com «Small French congregations scattered all over the country. France counts about ten large Jewish centres, of which the principal are Paris, Marseilles, Bordeaux, Lyon, Nancy, and Bayonna» (p. 371).

En els seus llibres veiem com Cortés, de forma gairebé contínua, adquiria productes de luxe –generalment del mercat de Llevant- a ports com Palerm i després les revenia als mercats peninsulars. En una nota s'explica que tenia por d'haver perdut un vaixell, un bergantí que havia sortit de Palerm amb molta roba, però que finalment va entrar a Ciutat amb el temps just per poder embarcar els productes cap a Madrid.

CIUTAT	PES²⁷
Marsella	23
Barcelona	20
València	14
Madrid	10
Palerm	6
Alacant	5
Gènova	5
Càller	3
Amsterdam	3
Ciudadella	2
Livorno	2
Narbona	2
Maó	1
Roma	1
Navarra	1

Font: Elaboració pròpia, Arxiu del Regne de Mallorca, Secció Inquisició. Documentació comptable de Gabriel Cortés

27. Definim «pes» com el número de folis del registre comptable que fan referència a un agent.

Tenim clares evidències de les relacions internacionals del grup xueta.²⁸ Relacions que afavorien tres qüestions summament importants. En primer lloc, l'existència d'indrets de seguretat pels jueus practicants, que a més tinguessin sinagoga. Informació que responia no sols a la «pràctica religiosa», sinó que anava inclosa en aquella «fidelitat» argumentada, la necessitat de gaudir d'agents de la màxima confiança. La segona, poder gaudir de la màxima informació de totes les connexions possibles per arribar als ports desitjats, a través de vies alternatives que poguessin ocultar les seves vertaderes intencions. La tercera, i la més lògica, les dinàmiques comercials que existien a les distintes àrees.

De totes aquestes circumstàncies podem observar alguns exemples que ho clarificaran. Jaume Company, mariner, va afirmar que el 1686, mentre era a Gènova, Joan Pinya, de Rafel, li havia demanat informació sobre l'estat de les gents de Mallorca. Al mateix testimoni va aclarir que també va anar a Niça, amb el vaixell del patró francès Ganteuma, i que allà va veure jueus mallorquins.

Per altra part, un agent de Marsella, el 1635, va informar dels preus dels teixits i de la seda al Caire «...Les robes a llevant les venen a un preu acomodat, les teles blanques del gran Caire a 8:10 o 9; Llensols a 7 denaris equivalents a 9:10, seda blanca a 9...»²⁹ o també una missiva d'Holanda en què se li confirmà «...hemos cargado en Amsterdam una partida de alfileres de Olanda, que se hallan en una bota y un fardico...»³⁰. Aquesta dinàmica comercial, i les activitats de la comunitat mallorquina a zones de pràctica jueva, van ser conegudes pel tribunal inquisitorial, en especial a partir de 1670. Segons la fiscalia, Pere Onofre Cortés «...con continuos viajes a Smirna, Liorna y Argel con que se halla el miserable tan instruydo de las Sinagogas de aquellas partes,

28. Fernand BRAUDEL, *El Mediterráneo y el mundo mediterráneo en la época de Felipe II*, FCE, México, 1982. En la seva obra Braudel ja esmenta la poderosa comunitat sefardita de Salònica i el seu gran tràfic comercial.

29. Arxiu del Regne de Mallorca (ARM), Inquisició, C-5391.

30. *Ibidem*.

que esta resuelto a morir en su pertinencia...».³¹ En aquest darrer cas també tenim els exemples d'Elisabet Aguiló i d'Agustí Cortés, els quals hi havia mesos que, cada un d'ells, exportava oli per valor de tres mil lliures³² a Gènova; o el del botiguer Rafel Cortés, que sovint comprava canyella i arròs també a Gènova. Aquest, el 1677, en el seu llibre de botiga presentava uns beneficis nets de més de 5.000 lliures. Un altre exemple típic ho podem percebre en la correspondència comercial de Bernat Joaquim Aguiló, que tenia molts vincles amb Gènova i Palerm.³³ D'aquell indret importava constantment roba, com el curiós cas del 14 de juny de 1677 en què el vaixell «Jerusalem» va desembarcar una important partida de teles. També sobresurten les informacions econòmiques que rebia del seu agent a Marsella, com la del 25 de novembre de 1673, que l'informaren de la venda de la seva llana als mercats de la ciutat; del pagament d'una lletra de canvi a Roma; o informacions relatives als preus, com ara que «...oly va pujant de preu...», o productes molt demandats. En aquest últim cas que havien «arribat moltes naus amb bacallà».

Totes aquestes referències, malgrat que són puntuals, evidencien l'entramat comercial i de negocis que tenien determinats descendents de jueus conversos. Tots ells tenien molts contactes arreu de la Mediterrània, com el cas de Gabriel Cortés, especialment de Gènova, Livorno i Roma. La dinàmica no es limitava sols a la venda d'oli i teles, també sobresurten una altra mena d'intercanvis: lletres de pagament, compra de llibres, gravats, venda de llanes... Per això mateix, i dins la xarxa comercial desenvolupada, la importància que tenien els agents i la informació que proporcionaven era clau, extremadament important, com ho demostra el cas del seu agent a Gènova, que els hi suggerí «...lo millor

31. AHN, Inquisición, L- 186, «Cartas de la Inquisición», f. 191.

32. Vegeu ARM, Inquisició, C-5397, «Llibre de Botiga d'Elisabeth Aguiló». ARM, Inquisició, C-5310, «Llibre de Botiga d'Agustí Cortés».

33. FRANCISCO ZAMORA, *La «Pupilla dell'occhio della Toscana» y la posición hispánica en el Mediterráneo occidental, 1677-1717*, Fundación Española de Historia Moderna, Madrid, 2013. A Palerm, per exemple, també hi havia agents de notables comerciants sefardites.

que podrien enviar és llana de Menorca la qual tendria pronta despedida...».³⁴ En aquest sentit, la llana menorquina, de molt bona qualitat, tenia una gran demanda, i fou per aquest mateix motiu que Rafel Valls envià un agent comercial a Ciutadella de la seva màxima confiança, en aquest cas el seu germà, Miquel Valls, que residí en aquella ciutat fins al moment en què intentaren fugir del regne amb la nau anglesa.

Però també és cert que a partir d'aquella data clau, com va ser el 1677, que imposa un abans i un després, la situació va variar notablement dintre de la comunitat de practicants del judaisme. Camuflats amb les activitats mercantils, grups de famílies es traslladaren a altres indrets. La intenció era la de buscar una oportunitat per passar a terra de llibertats. Aquests destins, bàsicament, les podem dividir en dues grans àrees, una interna i una altra externa.

En el primer grup hi trobem aquelles ciutats situades a la Corona d'Aragó. Per una part València, que molts d'ells coneixien anteriorment (fins i tot algunes famílies hi havien residit un parell d'anys per tal de potenciar els negocis) i en la qual tenien un bon grup d'agents comercials,³⁵ amics i molts interessos. L'altra, en circumstàncies idèntiques, va ser Barcelona, però més adient per poder passar al sud de França. Sobre aquesta transferència de persones de les illes a la península per després marxar a altres indrets tenim prou declaracions. Vegem algunes mostres que ho clarificaran. Isabel Forteza, per exemple, va testificar davant el tribunal que la processava per judaïtzant, que «... había decidido irse con su hijo y nuera para practicar libremente la ley de Moisés. Querían salir de este reyno con el pretexto de ir a Barcelona

34. ARM, Inquisició, C-5391.

35. Posem el cas de la companyia formada per Rafel Cristòfol Forteza, Rafel Bernat Martí i Jeroni Cortés que a Parlem tenien procuradors, com Joan Estefano; a Gènova, Joan Baptista Tossarello. Fins i tot hi ha datat un membre de la família Forteza que es va traslladar a Gènova per tal de dur a terme una important venda d'oli, citat per Onofre VAQUER, *El comerç marítim de Mallorca a la primera meitat del segle XVII*, El Tall, Palma, 2017, pp. 100-101.

y de allí pasar a Liorna...».³⁶ No tots tingueren èxit, alguns per diversos motius, malalties o impossibilitat de desenvolupar qualsevol tipus de tasca, hagueren de retornar. Les penúries i ansietats d'Aina Martí, queden paleses en la causa. Al llarg del procés aquesta reconegué que havia marxat a València juntament amb el seu germà, Gabriel Nicolau Martí, i que també s'havia portat els seus dos fills. Allà residiren un parell d'anys, però van haver de tornar per «unas piezas de picote [un tipus de teixit de seda] que congieron en contrabando a su dicho hermano».³⁷

Catalina Bonnín també va narrar algunes estratègies que tenien dissenyades els seus familiars, com ara que alguns amics i parents havien decidit partir a València, Alacant i Barcelona, en diferents grups i «en diferentes tiempos para mayor disimulo y debían reunirse en Barcelona desde donde habría de pasar a alguna tierra libre de la Italia para vivir como judíos».³⁸

Una mostra d'aquelles relacions comercials les trobem a la manifestació que Rafel Cortés va presentar a la Inquisició denunciant el comportament judaïtzant de Pere Onofre Cortés. En aquell escrit llegim com Rafel Cortés explica «Yo hago quenta de Yrme a Menorca ha ver si podré hazer algún grangeo, y de allá cargar lanas y queso y hazer viaje a Génova, y de allá irme con ropas a Valencia y vender aquellas».³⁹

En el segon grup, les àrees externes, trobem ciutats on podien desenvolupar la seva fe en plena llibertat, com ara Livorno⁴⁰ i Alexandria. Entre els que pogueren fugir, buscant el suport d'agents i amics, hem

36. AHN, Inquisición, 1680, Exp. 7, «Proceso de fe de Leonor Cortés», f. 12.

37. AHN, Inquisición, 1708, Exp. 22, «Proceso de fe de Ana Martí, viuda de Agustín Salvador Cortés, natural y vecina de Palma de Mallorca, por judaizante», f. 249.

38. *Ibidem*, f. 229.

39. AHN, Inquisición, 1705, Exp. 15, «Proceso de fe contra Pedro Onofre Cortés», f. 11.

40. Carlotta FERRARA DEGLI UBERTI, «The «Jewish Nation» of Livorno: A Port Jewry on the Road to Emancipation», dins D. Cesarani, G. Romain, eds., *Jews and Port Cities, 1590-1990: Commerce, Community and Cosmopolitanism*, Vallentine Mitchel, Londres, 2006, pp. 157-170

localitzat el cas dels germans Tarongí, que arribaren a Livorno i d'allà passaren a Alexandria, on adoptaren la fe judaica, canviant-se els noms i adoptant els de Salomó i David. En aquest sentit, un d'ells exercí de rabí fins que va morir per l'epidèmia de pesta que va assolar la ciutat. Així ho declarà Francesc Valls, fill de Rafel Valls al qual cremaren viu perquè no va renegar de la seva fe, «los hermanos Tarongí, su padre el dicho Rafael Valls y su madre se reunían en su casa para preparar la huida del reino». ⁴¹ Acordaren demanar permís a la Inquisició, en grups separats, per tal d'anar a València amb la finalitat de comerciar amb robes, «se fueron a la ciudad de Valencia con excusa de vender géneros, con algunas ropas que vender». ⁴² D'allà partiren cap a Itàlia. De fet, per les declaracions coneixem la ruta que seguiren els germans. A les declaracions de Miquel Crespí Tarongí queda clarificat, «hace seis años se fueron de este reino para el de Valencia Francisco José Tarongí y Guillermo Thomás Tarongí, sus hermanos... estando a punto de embarcarse le preguntaron si quería irse con ellos, de esta suerte se salvaría su alma pudiendo vivir como judío». ⁴³ Efectivament, els germans Tarongí es varen quedar un parell de mesos a València, d'allà anaren a Barcelona i després a Niça, on entraren en contacte per primer cop amb una comunitat jueva practicant. Aquí començaren la seva vida com a jueus confessos, i en un ritu iniciàtic se circumcidaren. De Niça arribaren posteriorment a Liorna ⁴⁴, on segons Pere Onofre Cortés «el gran duque de Florencia havia dado una galera a los reconciliados que

41. AHN, Inquisición, 1705, Exp. 15, f. 52.

42. *Ibidem*, f. 53.

43. *Ibidem*, f. 30.

44. Katherine ARON-BELLER, «Disciplining Jews: The Papal Inquisition of Modena, 1598-1630», *The Sixteenth Century Journal*, 3 (2010), vol. 41, pp. 713-729. Stefanie SIEGMUND, *The Medici State and the Ghetto of Florence: The Construction of an Early Modern Jewish Community*, Stanford University Press, Stanford, 2006. Benjamin RAVID, «The Legal Status of the Jews in Venice to 1509», *Proceedings of the American Academy for Jewish Research*, 54, (1987), pp. 169-202.

se fueron de esta ciudad hara cosa de cinco años para que pasassen a la parte donde iban, que le parece era Alexandria».⁴⁵

La finalitat dels grups era la de reunir-se a Barcelona, d'allà podrien tenir un trànsit més senzill i tranquil a dos ports propers: Niça i Livorno. Aquestes resolucions sols les podien realitzar si, prèviament, com havia succeït amb anterioritat, podien aconseguir el permís oficial per sortir del regne. En canvi, el 1688, quan el Sant Ofici ja sospitava d'algunes partides, o que tenia notícia de fugides de persones que arribaven a ports on es convertien al judaisme, va posar límits a les demandes d'algunes famílies que ja havien estat processades. La solució d'aquestes fou la d'intentar fugir clandestinament. El 1688, Rafel Valls, els seus parents i les seves amistats, un grup molt nombrós, va contractar un vaixell anglès que retornava al seu país carregat d'oli pel mercat de Londres. Volien arribar-hi, i des d'allà passar a Holanda,⁴⁶ la ruta òptima i ideal.

Una de les famílies que aprofitaren l'avinentsa de poder sortir del regne per a mercadejar, però que després agafaren el camí de la llibertat religiosa, va ser la de Joan Antoni Cortés. Efectivament, aquest grup va anar a Barcelona, d'allà passaren a Niça i posteriorment a Livorno, on van viure un temps. No sabem exactament on, ni per quin motiu abandonaren aquella ciutat on estaven prou segurs practicant llur fe. El fet és que la inquisició romana va detenir tot el grup, format per unes vint-i-cinc persones, i els va portar a les presons d'aquella ciutat en espera de ser jutjats. Això ho acredita la missiva que el cardenal Cibo va enviar a la Suprema, explicant aquells detalls.⁴⁷

Alguns, com hem esmentat, van poder fugir dels límits imposats per la Inquisició i pogueren arribar al seu destí i complir els seus desit-

45. AHN, Inquisición, 1705, Exp. 15, f. 19.

46. Ana CRESPO SOLANA, *Las comunidades mercantiles y el mantenimiento de los sistemas comerciales de España, Flandes y la República holandesa, 1648-1750*, Universidad de Córdoba, Córdoba, 2002. L'autora ja fa esment a una poderosa comunitat sefardita que es dedicava al comerç internacional i que tenia posada la seva mirada a Espanya i els territoris americans.

47. AHN, L-815, «Cartas de la Inquisición al tribunal de Mallorca», 1690.

jos. Catalina Bonnín, va revelar que era del tot conegut que «Rafael Forteza de Gaspar, sobrino de las dichas Isabel, Margarita y Ana, hermanas, se había casado en Liorna u otra ciudad de Italia, con una judía y vivía en la observancia de dicha ley como judío público de lo cual mostraban gusto y complacencia las dichas Isabel, Margarita y Ana». ⁴⁸

Les confessions de Miquel Valls, de Campos, germà de Rafel Valls, acaben de perfilar aquells primers intents de fugida. Miquel Valls va admetre que

mientras preparaban el viaje su hermano le envió a Menorca, donde tenía su residencia, y cuando volviese a esta ciudad le encargaría una embarcación de aceite para que la fuese a vender a Génova o a Marsella y de camino buscase una embarcación para hacer el viaje. ⁴⁹

Rafel Valls estava preparant l'eixida, però el retorn dels residents a Barcelona la va paraitzar per complet. Així i tot, les declaracions d'Isabel Bonnín, esposa de Rafel Valls, encara acabaren de donar a conèixer alguns fets. Aquesta va explicar que la primera partida de famílies cap a València va ser el febrer de 1683, i que el dia abans de la sortida del vaixell «vinieron a despedirse porque se havian de partir, y estaban con mucho alboroso y alegría». ⁵⁰

Isabel Bonnín també relatà que estava tot a punt per partir el segon grup cap a Barcelona, en el qual anava el seu espòs, el Rafel Valls, ella mateixa, Isabel Pomar, Catalina Pomar, Beatriu i Rafel Agustí Pomar i la seva esposa, així com els seus fills, Rafel Joaquim, Aina, Francesc i Margalida. ⁵¹ Tot el grup estava esperant el permís del Sant Ofici per partir. Va ser llavors quan retornaren els que estaven fora del regne, la

48. AHN, Inquisición, 1705, Exp. 15, f. 219.

49. *Ibidem*, f. 146.

50. *Ibidem*, f. 173.

51. *Ibidem*, f. 181.

qual cosa avorta del tot les idees de fugir per la ruta catalana, i va obrir la de sortir directament del port de la ciutat.

El tribunal inquisitorial va interrogar a Joan Martí, el qual explicà que, certament, havia anat a València, amb permís del Sant Ofici, en un bergantí. A part d'això no va voler admetre res més. Per la qual cosa es va demanar que se'l posés a qüestió de turment,⁵² previ consulta del metge, Bernat Contestí el qual va dictaminar que el pres estava en bones condicions físiques i que ho podia suportar.

3. *Conclusions*

Les fronteres sempre han estat barreres sorgides artificialment al llarg dels processos històrics, nascudes de la voluntat dels homes. La conseqüència directa d'aquesta dinàmica va ser que mai van funcionar, en cap dels seus vessants. Les fronteres polítiques, al llarg de la modernitat, foren alterades constantment; les culturals, heretades de les interseccions amb altres àrees, gaudien d'un elevat sincretisme que tenia una conseqüència general, eren impossibles de mantenir; les econòmiques, eren superades de forma permanent, i el contraban era una clara evidència d'allò mateix. A més, en una època que s'ha definit com la «primera Edat Global», les interrelacions econòmiques tingueren una envergadura que sempre va superar la del regne, o la de la mateixa Europa. Finalment, la religiosa, custodiada per distints tribunals, com ara la Inquisició, va gaudir d'un grau de porositat molt elevat, tant pel que fa a la transferència d'idees, com a la de les creences religioses. Certament, les relacions humanes que es forjaren al llarg de la Mediterrània, però també en la mateixa Europa o a Ultramar, feren que aquella idea de "frontera" no fos altra cosa que una quimera. D'aquí que la gran conclusió que arribem és que aquella frontera únicament estava interioritzada en les idees i/o intencions de les autoritats, no en la de les persones que formaven part de l'Europa moderna.

52. *Ibidem* f. 232.